

CEZARY KUNDEREWICZ (Łódź)

Nowe fragmenty zbiorów praw klinowych

A. Tabliczka Si 277: Nowy fragment Kodeksu Ur-Nammu

I. Uwagi wstępne

W końcu roku 1979 prof. J. van Dijk w trakcie swoich poszukiwań w Muzeum Archeologicznym w Stambule stwierdził, że pochodząca z Sipparu tabliczka opatrzona sygnaturą Si 277 zawiera część tekstu Kodeksu Ur-Nammu¹. Odkrywca sporządził jej kopię rysunkową, która następnie, wraz z powstałymi przy jego współpracy transkrypcją i przekładem na język angielski, została opublikowana przez kuratora zbioru tabliczek, p. Fatmę Yildiz w 1981 r.²

Gliniana tabliczka Si 277, o wymiarach 12,2×7×3,5 cm, zachowała się w bardzo złym stanie³. Powierzchnia jej wygląda tak, jakby została zeszkrobana. J. van Dijk sądzi, że należy ona do tego rodzaju tabliczek z okresu starobabilońskiego, które miały na wierzchu warstwę bardziej miękkiej gliny. Na tej właśnie warstwie tabliczki Si 277 powstały, na napisanym tekście, najrozmaitsze mylące, przypadkowo odcisnięte kreski, a ponadto pisarz, po nałożeniu jej na tabliczkę, nie zadał sobie trudu wygładzenia miękkiej powierzchni. Pismo na tabliczce Si 277 jest odmienne od pisma na innych współczesnych tabliczkach z Sipparu w kolekcji Muzeum w Stambule⁴.

¹ O Kodeksie Ur-Nammu por. C. Kunderewicz, *Najstarsze prawa świata*, Łódź 1972, s. 3 i n. J. J. Finkelstein (zob. *Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*³ 1969, s. 523) i E. Szlechter, *Studia et Documenta Historiae et Iuris* 50, 1984, s. 567 podają, że panowanie Ur-Nammu obejmuje lata 2112 - 2095 p.n.e.

² *Orientalia* 50, 1981, s. 87 - 97.

³ Zob. F. Yildiz, *Orientalia* 50, 1981, s. 87.

⁴ *Orientalia* 52, 1983, s. 457.

Po obu stronach omawianej tabliczki znajdują się po dwie kolumny tekstu sumeryjskiego. Kolumny na stronie przedniej (I=24 wiersze; II=27 wierszy) obejmują część prologu Kodeksu Ur-Nammu, odpowiadającą ww. 125 — 246 fragmentu tekstu zachowanego na tabliczce Ni 3191, opublikowanej przez S. N. Kramera w 1954 r.⁵ Tekst Si 277 pozwala w znacznym stopniu uzupełnić drugą połowę tego fragmentu prologu. Kolumny na odwrotnej stronie (III=24 w.; IV=23 w.) zawierają kolejno 9 początkowych przepisów prawnych, w tym 6 dotychczas nie znanych i część przepisu dziesiątego⁶.

II. Przekład tekstu tabliczki Si 277

Według F. Yildiz treść tekstu na tabliczce Si 277 należy odczytać następująco:

1. Prolog

... Wtedy Ummie, Marda, Šubur, Kazallu i ich osiedlom i każdego, które było uciśnione przez Anšan zaprawdę ustanowiłem ich wolność, zaprawdę umieściłem te miasta na ich [tro]nach (w święto Nowego Roku).

Ustaliłem, co to jest 1 sila. Sporządziłem miarę ban miedzi (i) ustaliłem ją jako 10 sila. Sporządziłem obiegową królewską miarę ban miedzi (i) ustaliłem ją jako 5 sila. Kamienny odważnik jednosytkłowy ustaliłem jako 1/60 miny. Sporządziłem z brązu miarę 1 sila i ustaliłem (ją?) (jako?) 1 minę.

Wtedy brzegi rzeki Tygrys, brzegi Eufratu, brzegi wszystkich rzek razem [przygotowały obrzędowe ucz]ty, pierwociny [dobrowolnie] [ofia]rowały. Sady, które założyłem, naczelný ogrodnik królewski objął w posiadanie.

Sieroty nie wydałem bogatemu, wdowy nie wydałem możnemu; człowieka (z) jednym sykle nie wydałem człowiekowi z jedną miną; człowieka (z) jednym jagnięciem nie wydałem człowiekowi (z) jednym wołem.

U[rządziłem] moich wodzów, moją matkę, moje [siostr]y (i) braci, ich zna[jomych] (i) ich [umiłowanych]. Nie [oddałem] się [do dyspozycji]? ich ... Nie nakładałem pracy?

⁵ *Orientalia* 23, 1954, s. 40 - 51. W przekładzie polskim tabliczki Ni 3191, znajdującym się w zbiorze pt. *Najstarsze prawa świata* (zob. przyp. 1), zaczynają się one od słów: „Wtedy... z pomocą Nannara”.

⁶ Zob. F. Yildiz, o. c., s. 88 - 93; E. Szlechter, o. c., s. 567; R. Yaron, *Revue Historique de Droit Français et Etranger* 2, 1985, s. 133.

Sprawilem, że znikły nienawiść (i) gwałt, wołanie o sprawiedliwość; ustanowiłem sprawiedliwość w Kalam⁷.

2. P r a w a

Wtedy:

Art. 1 Jeśli jakiś człowiek popełnia morderstwo, ten człowiek ma być zabity.

Art. 2 Jeśli jakiś człowiek popełnia rabunek, zostanie zabity.

Art. 3 Jeśli jakiś człowiek niesłusznie pozbawia jakąś osobę jej wolności?, ten człowiek ma siedzieć w więzieniu (i) musi zapłacić 15 sykli srebra.

Art. 4 Jeśli jakiś niewolnik bierze za żonę niewolnicę („wziąwszy za żonę?”) swoją miłość i zostaje dokonane wyzwolenie tego niewolnika, nie może on porzucić domu (swego pana).

Art. 5 Jeśli jakiś niewolnik bierze za żonę kobietę wolną, ten niewolnik musi kazać jednemu synowi, by służył jego panu; syn, który został postawiony do służby jego panu, ruchomości domu ojcowskiego, połowę ich, [w] ścianach domu ojcowskiego, [zachowa??/będzie dzielił?]. Wolnych dzieci bez zezwolenia króla do stanu niewoli sprowadzić nie może.

Art. 6 Jeśli jakiś człowiek żonę młodego człowieka pełniącego służbę (g u r u ŝ), której małżeństwo nie zostało jeszcze dopełnione, używając siły pozbawia dziewictwa, tego mężczyznę zabijają.

Art. 7 Jeśli żona młodego człowieka pełniącego służbę ze swej własnej skłonności idzie za jakimś człowiekiem i śpi na jego łonie, tę kobietę zabijają, tego mężczyznę puszcza wolno.

Art. 8 Jeśli jakiś człowiek niewolnicę, która jest dziewczicą siłą pozbawia dziewictwa, zapłaci 5 sykli srebra.

Art. 9 Jeśli jakiś człowiek rozwodzi się ze swoją prawną żoną, zapłaci 1 minę srebra.

Art. 10 Jeśli jakiś człowiek poślubia wdowę...

III. Komentarz

1. P r o l o g

Przystępując do omawiania fragmentu prologu Kodeksu Ur-Nammu na tabliczce Si 277, trzeba przypomnieć, że na tabliczce Ni 3191 jego fragmenty zachowały się w bardzo złym stanie. Z tej ostatniej tabliczki,

⁷ Tj. w kraju Sumerze i Akkadzie. Por. R. Jestin, *Abrégé de grammaire sumérienne*, Paris 1951, s. 106; Szlechter, *Le lois sumériennes. I. Le Code Ur-Nammu*, Roma 1983: SDHI 50, 1984, s. 567.

która była zmyta, a następnie polakierowana, zachowały się tylko dwa kawałki z kilku, na które została rozbita. Na ocalałych zaś kawałkach powierzchnia w znacznej części uległa wykruszeniu. Stąd też odczytanie tekstu na tabliczce Ni 3191 nastroża ogromne trudności i nawet numeracja wierszy tekstu jest tylko przybliżona⁸. Kramer, opierając się na znaczeniu zachowanych poszczególnych słów i drobnych fragmentów zdań, dokonał hipotetycznego przekładu na język angielski szczątków początkowej części prologu Kodeksu Ur-Nammu⁹. Być może zasugerowany formą inskrypcji historycznych Uruiniminy (Urukaginy)¹⁰, przy dokonywaniu tego przekładu przyjął, że prolog został napisany w trzeciej osobie, nie zaś, tak jak prologi Kodeksu Lipit-Isztara i Kodeksu Hammurabiego, w pierwszej¹¹. Po zbadaniu tabliczki Si 277 stało się rzeczą oczywistą, że końcowa część prologu jest na niej napisana w pierwszej osobie. Postawiło to pod znakiem zapytania wartość przekładu Kramera, a także autorstwo samego Kodeksu¹². Kramer, przyjąwszy bez zastrzeżeń, iż tabliczka Si 277 stanowi dowód, że autorem Kodeksu nie jest Ur-Nammu, lecz prawdopodobnie syn tego władcy, Szulgi (ca 2094 - 2047 p.n.e.), podjął próbę zharmonizowania swego hipotetycznego przekładu szczątków początkowej części prologu z opublikowanym przez F. Yildiz przekładem części końcowej prologu. Uznał on niektóre swoje lekcje za mylne i stwierdził, że wiersze 24 - 30 tabliczki Ni 3191 należy przetłumaczyć: „Dla Ur-Nammu [...] każdego miesiąca 90 gur jęczmienia, 30 baranów i 30 siła masła jako stałą ofiarę ustanowiłem”. Dalej uznał, że „jest rozsądne przyjąć”, iż Szulgi ustanowił tę ofiarę dla uczczenia znakomych osiągnięć swego zmarłego ojca, Ur-Nammu¹³. Następnie Kramer doszedł do wniosku, iż „nie jest nierozsądne” przyjąć, iż dalszy ciąg tekstu zawiera relację Szulgiego o godnych takiego uczczenia osiągnięciach jego ojca. Zaczyna się ona, według Kramera, w ww. 31 - 43 od zdania: „Gdy Anu i Enlil dali Nannarowi królestwo Ur, on [...] Ur-Nammu, syn zrodzony z Ninsun, jego ukochanej służebnicy, zgodnie z jego sprawiedliwością i prawością [...]”. Z następującego rzekomo dalej opisu osiągnięć wojskowych i politycznych Ur-Nammu zachował się tylko mały fragment końcowy (ww. 73 - 86), którego treść jest niejasna: „On [...] siedem [...] na Namhaniego, władcę Lagasza [...] Mocą Nannara, mego króla, z powrotem spro-

⁸ S. N. Kramer, *Orientalia* 23, 1954, s. 41, uw. 1; J. van Dijk, *Orientalia* 52, 1983, s. 457.

⁹ *Ibidem*, s. 45 - 47.

¹⁰ Zob. C. Kunderewicz, *CPH XVI*, z. 1, s. 91 i n.

¹¹ Zob. S. N. Kramer, *Orientalia* 52, 1983, s. 453 - 454. Tak samo postąpił J. J. Finkelstein w swoich przekładach, opublikowanych w *Journal of Cuneiform Studies* 22, 1969, s. 66 - 82 i w *Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*³, s. 523 - 525.

¹² Zob. uwagi J. van Dijka w *Orientalia* 50, 1981, s. 93, przyp. 20a.

¹³ *Orientalia* 52, 1983, s. 454.

wadził barkę Magan na kanał graniczny i stał się czczonym w Ur". W wierszach 87 - 124 prologu, zdaniem Kramera, Szulgi opisuje reformy administracyjne swego ojca, który, podobnie jak Urukimgina (Urukagina), położył kres niesprawiedliwościom popełnianym w dziedzinie żegluga handlowej, rolnictwa oraz pasterstwa i „zawrócił do ich domu gwałt i wrogość”¹⁴. Wiersze 125 - 161 tabliczki Ni 3191 odpowiadają wierszom 125 - 167 tabliczki Si 277, pełniej zachowanym i łatwiej dającym się odczytać. Kramer uważa, iż Szulgi wymienia tu inne osiągnięcia administracyjne i polityczne Ur-Nammu: przywrócił on wolność miastom uciśnionym przez Anszan, ustalił miary i wagi¹⁵, obsadził drzewami brzegi Tygrysu, Eufratu i wszystkich kanałów. Zarząd nad powstałymi w ten sposób sadami objął naczelnym ogrodnikiem królewski. Wreszcie Szulgi daje świadectwo temu, że jego ojciec chronił przed uciskiem sieroty, wdowy i ludzi biednych¹⁶. Kramer twierdzi, że Szulgi po przedstawieniu osiągnięć Ur-Nammu zaczyna wyliczać swoje własne. W źle zachowanych i niejasnych wierszach 168 - 174 prawdopodobnie mówi on o swej szczodrobliwości względem wysokich dowódców wojskowych, członków swej rodziny i bliskich im osób oraz że działało się to bez konfiskat majątku innych ludzi¹⁷. Następnie stwierdza, że sprawił, iż znikły nienawiść, gwałt i wołanie o sprawiedliwość oraz że ustanowił sprawiedliwość w kraju, a następnie podaje przepisy prawne, za pomocą których tego dokonał.

Kramer podkreśla, że mimo przyjęcia przezeń (a także i przez J. J. Finkelsteina), iż prolog został napisany w trzeciej osobie, dotychczas kodeks „bezpornie i bezkrytycznie” przypisywany był Ur-Nammu¹⁸. Warto tutaj wspomnieć, że to właśnie sam Kramer nazwał tabliczkę Ni 3191 Kodeksem Ur-Nammu i podał argumenty przemawiające za autorstwem tego władcy¹⁹. Twierdzenie Kramera, że w zachowanej na tabliczce Ni 3191 początkowej części prologu o osiągnięciach Ur-Nammu mówi ktoś inny (prawdopodobnie Szulgi), oparte jest na bardzo wątpliwych podstawach²⁰. Punktem wyjścia jest tu niezwykle à propos dokonane przez Kramera odkrycie własnego błędu w odczytaniu znaku znajdującego się w tak bardzo uszkodzonym miejscu tabliczki Ni 3191, za pomocą którego nowa lekcja może być także kolejną omyłką. Stąd też chyba najbardziej odpowiednie jest przyjmowanie, że to

¹⁴ Ibidem, s. 455. Por. C. Kunderewicz w CPH XV, z. 1, s. 92 i n.

¹⁵ Standaryzacja miar i wag na 360 przypisywana jest przez badaczy Szulgiemu. Zob. uwagi F. Yildiz (22 - 25) w *Orientalia* 50, 1981 oraz J. van Dijka w *Orientalia* 52, 1983, s. 457.

¹⁶ Zob. R. Yaron, o.c., s. 133 - 134. Por. C. Kunderewicz w CPH XVI z. 1, s. 96 i n.

¹⁷ R. Yaron, o.c., s. 134 - 135.

¹⁸ *Orientalia* 52, 1983, s. 453.

¹⁹ *Orientalia* 23, 1954, s. 40 i uw. 3.

²⁰ Wątpliwości omawia szczegółowo J. van Dijk w przypisie 20a w publikacji F. Yildiz, *Orientalia* 50, 1981, s. 93 - 94 i konkluduje: „The Problem exists and one does not see how to solve it”.

ktoś inny mówi o ustanowieniu stałej ofiary „dla Ur-Nammu”. Bardzo zły stan i fragmentaryczność tekstu równie dobrze pozwalają przypuścić (tak jak uprzednio uczynił Kramer), iż chodzi tu o ustanowienie stałej ofiary dla Nannara przez Ur-Nammu²¹.

Dalsze wywody Kramera co do rzekomego przedstawiania osiągnięć Ur-Nammu przez inną osobę opierają się tylko na jego przekonaniu, że nie są one „nierozsądne”. Nie wyjaśnia on, dlaczego nie bierze w rachubę, że znacznie lepiej dająca się odczytać cała końcowa część prologu na tabliczce Si 277, a więc nie tylko fragmenty dotyczące osiągnięć, które Kramer przypisuje Szulgiemu, lecz również i te, które niewątpliwie dotyczą osiągnięć Ur-Nammu (przywrócenie wolności niektórym miastom w północnym Sumerze, obsadzenie drzewami brzegów Tygrysu, Eufratu i kanałów)²² napisana jest w pierwszej osobie tak, jak napisane są wstępy w innych zachowanych kodeksach mezopotamskich, będących w istocie rzeczy uroczystymi sprawozdaniami składanymi bogom przez władcę osobiście²³. Ostatecznie rozstrzygnięcie kwestii redakcji prologu Kodeksu Ur-Nammu będzie mogło jednak nastąpić dopiero po odnalezieniu jakiejś nowej jego kopii, lepiej zachowanej i kompletnej. Najlepiej więc chyba będzie na razie powstrzymać się od sporządzania hipotetycznych przekładów części prologu zachowanej na tabliczce Ni 3191 i ograniczyć się tylko do odczytania tych wyrazów czy fragmentów, których znaczenie nie budzi wątpliwości. Można zaś uznać za dostatecznie pewny przekład końcowej części prologu na tabliczce Si 277 i przyjąć, że obecnie nie ma wystarczających podstaw do kwestionowania autorstwa Ur-Nammu i przypisywania go Szulgiemu. Na szczególne podkreślenie zasługuje też to, że w innych źródłach sumeryjskich właśnie Ur-Nammu sławiony jest jako prawodawca²⁴.

2. Przepisy prawne

a. Numeracja przepisów. W swoim przekładzie tekstu tabliczki Ni 3191 Kramer dokonał hipotetycznej numeracji przepisów zawartych w części normatywnej. Przyjął, że było w niej 19 artykułów i że w stopniu zadowalającym można odczytać tylko art. 10 i 15 - 18. O. R. Gureny i Kramer w opublikowanych przez nich fragmentach U. 7739 i U. 7740 podzielili tekst normatywny pochodzący z Kodeksu Ur-Nammu na 43 paragrafy²⁵, ale szesnastu z nich brakowało w tym tekście, a sześć zachowało się w sta-

²¹ *Orientalia* 23, 1954, s. 45, uw. 1.

²² F. Yildiz, *Orientalia* 50, 1981, s. 87, uw. 4, s. 93 - 95 i uw. 20a (J. van Dijk); S. N. Kramer, *Orientalia* 52, 1983, s. 454 - 455 i uw. 15 i 16.

²³ Zob. Kunderewicz w zbiorze pt. *Dzieje kodyfikacji prawa. Materiały na konferencję historyków prawa w Karpaczu*, Poznań 1974, s. 7, 9, 19 - 20.

²⁴ S. N. Kramer, *Orientalia* 23, 1954, s. 40, uw. 3.

²⁵ Zob. C. Kunderewicz, *Najstarsze prawa świata*, s. 4 - 5; Yaron, o.c., s. 132.

nie tak fragmentarycznym, że nie można było ich przetłumaczyć albo doszukać się w nich sensu. Numeracje zastosowane przez Kramera oraz przez Kramera i Gurneya postanowił ujednolicić Finkelstein. Skolacjonował on ich publikacje dwukrotnie w swoich przekładach Kodeksu Ur-Nammu i wprowadził swoją własną, jednolitą numerację przepisów²⁶. Odtąd (tj. od 1969 r.) istniały trzy różne numeracje przepisów prawnych tego samego kodeksu, wszystkie oparte na próbach odgadnięcia liczby brakujących przepisów. Jak słusznie napisał Yaron, odgadnąć tego nie podobna, gdyż objętość przepisów może być różna i nawet jeśli z pewnym przybliżeniem można ustalić liczbę wierszy w luce tekstu, nie można mieć żadnej pewności, jeśli chodzi o podział tych wierszy na paragrafy²⁷. Opublikowanie tabliczki Si 277 zrujnowało numerację wprowadzoną przez Finkelsteina, ta tabliczka bowiem dała prawdopodobnie już ostateczny, tekst następujących bezpośrednio po prologu kolejnych dziewięciu przepisów Kodeksu Ur-Nammu i części przepisu dziesiątego. Yaron jednakże uważa, że teraz najlepiej byłoby cytować przepisy tego kodeksu, oznaczając przepisy 1 - 6 tylko literą Y (od nazwiska edytorki tabliczki Si 277), a przy przepisach 7 - 10 oprócz litery Y podawać w nawiasie odpowiadającą im numerację według Finkelsteina (np. Y10 (F7)) oraz przyjąć, że F8 = Y11. Po następującej po F8 luce Yaron proponuje prowizorycznie stosować numerację według Finkelsteina, poczynając od F10²⁸. Czy warto jednak stosować nadal częściowo numerację według Finkelsteina, skoro ewentualne nowe odkrycie jakiegoś fragmentu części normatywnej Kodeksu Ur-Nammu może i jej resztki zrujnować? Trzeba wziąć pod uwagę, że numeracja wprowadzona przez Finkelsteina jest związana z jego usiłowaniami sporządzenia hipotetycznej pełnej rekonstrukcji tekstu tego kodeksu, co nawet w chwili obecnej, ze względu na zły stan zachowania i fragmentaryczność odpowiedniego materiału źródłowego, nie jest możliwe. Należałoby więc chyba stosować numerację wprowadzoną przez F. Yildiz w jej edycji tabliczki Si 277, jako przypuszczalnie ostateczną i opartą na porządku przepisów w oryginale, przy czym kolejny numer przepisów poprzedzałaby litera B (tak oznaczyła edytorka tabliczkę Si 277). Numeracje zastosowane we wcześniej odkrytych tekstach należałoby zachować jako pomocnicze, przy cytowaniu dodając przed numerem przepisu odpowiednią literę wyróżniającą (F. Yildiz oznaczyła tabliczkę Ni 3191 literą A, fragment zaś U 7739 i 7740 — literą C. Zatem np. A 18=C 22)²⁹.

²⁶ Zob. *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*³, s. 523 - 525 i *Journal of Cuneiform Studies* 22, 1969, s. 66 - 82.

²⁷ Ibidem, s. 132 - 133.

²⁸ Ibidem. W. H. Ph. Roemer (*Texte aus der Umwelt des Alten Testament* I¹, 1981) w swym przekładzie tekstu Kodeksu Ur-Nammu modyfikuje numerację, wprowadzoną przez Finkelsteina i poczynając od F10 powiększa kolejno o trzy numer każdego przypisu. Tak więc F10 staje się F13 itd.

²⁹ Zob. R. Yaron, o.c., s. 133, uw. 9 i 10.

b. Treść przepisów. Początek części normatywnej Kodeksu Ur-Nammu na tabliczce Si 277 okazał się zupełnie inny niż hipotetyczne rekonstrukcje art. 1-5 na tabliczce Ni 3191, sporządzone przez Kramera i Finkelsteina³⁰.

W art. B1 ustanowiona jest kara śmierci za morderstwo, jeśli przyjąć za trafne tłumaczenie występującego w tekście wyrażenia: *sag-giš...ra=nêru*, którego sens jest sporny³¹. W każdym bądź razie wśród asyriologów panuje zgoda co do tego, że oznacza ono pewien rodzaj zabójstwa, prawdopodobnie morderstwo. Za trafnością przyjętego przez F. Yildiz przekładu wyrażenia w art. B1 przemawia to, że w końcowej części tego artykułu, gdzie jest powiedziane po prostu, że sprawca przestępstwa ma zostać zabity, użyte jest inne wyrażenie: *í-gaz-e*³². Kara śmierci nie jest tutaj zastosowaniem zasady talionu. Śmiercią karane są w Kodeksie Ur-Nammu także inne przestępstwa: rabunek, gwałt i cudzołóstwo żony osadnika wojskowego, przy regulowaniu zaś kwestii odpowiedzialności za uszkodzenia ciała przyjęto w tym kodeksie zasadę odszkodowania pieniężnego. Daje to podstawę do wyrażenia poglądu, że na obszarze mezopotamskim kara śmierci za morderstwo i zasada odszkodowania pieniężnego za uszkodzenia ciała są starsze od zasady talionu oraz że pierwsza z tych zasad jest charakterystyczna dla prawa sumeryjskiego³³.

Tak samo nie jest jasny sens występującego w art. B2 wyrażenia: *sa-gaz-šè...aka=habātu*, które F. Yildiz tłumaczy jako „rabunek”. Odpowiednikiem tego artykułu jest w Kodeksie Hammurabiego §22, który, tak jak art. B2, przewiduje dla przestępcy karę śmierci. Z §24 Kodeksu Hammurabiego wynika, że zabranie dóbr siłą, wymienione w §22, mogło być związane nawet z zabiciem obrabowanego. Trafniejszy więc chyba dla określenia przestępstwa z art. B2 byłby raczej termin „roz-bój”³⁴.

W przekładzie art. B3 budzi wątpliwości zdanie: „ten człowiek ma siedzieć w więzieniu”. F. Yildiz podaje także inną wersję: „(i) tamten człowiek musiał siedzieć w więzieniu”, którą jednak odrzuca jako niezgodną z prawidłami gramatyki sumeryjskiej³⁵. Nie jest to argument całkowicie przekonujący, bo przecież sama F. Yildiz stwierdza, że fragmenty Ko-

³⁰ Ibidem, s. 139 - 140.

³¹ G. R. Driver i J. C. Miles, *The Babylonian Laws I*, Oxford 1952, s. 59 - 61. Por. F. Yildiz, o.c., s. 95, nr 31.

³² Zob. U. Sick, *Die Tötung eines Menschen und ihre Ahndung in den keilschriftlichen Rechtssammlungen unter Berücksichtigung rechtsvergleichender Aspekte*, Ostfildern 1984, s. 22 - 24.

³³ C. Kunderewicz, *Najstarsze prawa świata*, s. 19. Por. R. Yaron, o.c., s. 136 - 138.

³⁴ Zob. G. R. Driver i J. C. Miles, o.c., s. 109 - 110; U. Sick, o.c., s. 116 - 118; R. Yaron, o.c., s. 136; F. Yildiz, o.c., s. 95, uw. 31.

³⁵ Zob. F. Yildiz, o.c., s. 95, uw. 31 i 32.

deksu Ur-Nammu pochodzące z Ur są wadliwe pod względem gramatycznym³⁶. Nie jest to też czymś niezwykłym w tekstach sporządzonych przez uczniów szkół pisarskich. To samo może dotyczyć tabliczki Si 277³⁷. Dlatego należałoby przyjąć raczej drugą wersję przekładu, tym bardziej że doskonale wiąże się ona logicznie z początkową i końcową częścią art. B3. Zdaniem F. Yildiz przepis ten karze grzywną 15 sykli srebra prawdopodobnie nadużycie władzy przez urzędników. Jednakże, ponieważ jako sprawca wymieniony jest w nim „jakiś człowiek”, słuszniej jest przyjąć, że chodzi tu o bezprawne więzienie gorzej sytuowanych ludzi przez bogatych i możnych³⁸. Jest to prototyp § 114 Kodeksu Hammurabiego.

Art. B4 żywo przypomina przepis zawarty w Exod. 21, 4-5, gdzie w wypadku uzyskania wolności przez niewolnika — Żyda przewidziane jest, iż „jeśli mu pan jego dał żonę, a zrodziła mu syna albo córki, żona i dzieci jego będą pana jego, a on sam tylko odejdzie”. F. Yildiz sądzi, że w art. B4 chodzi o ochronę żony-niewolnicy, która nie została wyzwolona³⁹, ale Yaron słusznie krytykuje tę opinię i wykazuje, że chodzi tu o ochronę interesów właściciela niewolników: omawiany przepis mówi, iż żona-niewolnica nie korzysta automatycznie z wyzwolenia swojego męża. Ponadto Yaron podkreśla, że znajdujące się w tekście tego przepisu wyrażenie: *nu-u-b-ta-è* może być tłumaczone zarówno jako: „on nie może opuścić” i jako „ona nie może opuścić”⁴⁰. Ten ostatni przekład odpowiada myśli przewodniej art. B4.

Podobnie jak art. B4, przepis art. B5 dotyczy małżeństwa niewolnika, w tym wypadku — jego małżeństwa z kobietą wolną. Niewolnik, który (oczywiście za zgodą pana) poślubił kobietę wolną i dochował się z nią synów, musiał wyznaczyć jednego z nich, by służył jako niewolnik jego panu. Z dalszej części tego przepisu można wywnioskować, że jedna połowa majątku niewolnika przypadła panu, druga zaś — innym dzieciom pochodzącym z matki wolnej. Te nie mogły być „sprowadzone do stanu niewoli” bez zezwolenia króla⁴¹. Odpowiednikiem przepisu B5 są §§ 175 i 176 Kodeksu Hammurabiego. Pierwszy z tych paragrafów głosi, że synów pochodzących z małżeństwa niewolnika pałacu lub niewolnika muszkeny z kobietą wolną właściciel nie może zatrzymywać jako niewolników. Majątek takich małżonków (poza ew. wniesionym przez żonę posagiem) po śmierci małżonka uległ podziałowi na połowy, z których jedna przypadła panu zmarłego niewolnika, druga zaś wdowie dla jej synów (§ 176).

³⁶ Ibidem, s. 92, uw. 16.

³⁷ O błędach w tablicy Si 277 wspomina F. Yildiz, o.c., s. 89, uw. 7; s. 96, uw. 34, s. 97, uw. 8.

³⁸ Zob. F. Yildiz, o.c., s. 95, uw. 31. Inaczej R. Yaron, o.c., s. 136. Por. końcową część prologu Kodeksu Ur-Nammu.

³⁹ Ibidem, s. 96, uw. 33.

⁴⁰ Ibidem, s. 139.

⁴¹ F. Yildiz, o.c., s. 96, uw. 37; R. Yaron, o.c., s. 140-141, uw. 37.

Przepis B6 dotyczy zgwałcenia kobiety zamężnej, której małżeństwo „nie zostało jeszcze dopełnione”, tj. która nie rozpoczęła jeszcze współżycia płciowego z mężem. Artykuł ten określa ją jako żonę „młodego człowieka pełniącego służbę” (d a m - g u r u š). Omawiany artykuł jest prototypem art. 26 zbioru praw z Esznunny, § 130 Kodeksu Hammurabiego i przepisów Deut. 22, 23 - 27. Podobnie jak przy interpretacji C1 kodeksu Ur-Nammu, powstaje kwestia, jakie znaczenie ma tutaj termin „g u r u š”?⁴². Finkelstein sądzi, że użycie tego terminu nie ma z prawnego punktu widzenia żadnego znaczenia specjalnego i przypuszcza, że zastosowany został po prostu dlatego, że g u r u š stanowili najważniejszą grupę ludności Ur za czasów trzeciej dynastii, „odpowiadającą co najmniej częściowo *muškenum* w okresie późniejszym”. Termin ten ma więc tutaj znaczenie: „każdy, ktoś, człowiek”⁴³. Z opinią tą nie zgadza się F. Yildiz, która uważa za niemożliwe do przyjęcia, by w tekście prawnym mogły być używane zamiennie słowa g u r u š i l u⁴⁴. Naszym zdaniem, które wyraziliśmy interpretując przepis C1 Kodeksu Ur-Nammu, termin g u r u š należy rozumieć jako „osadnik wojskowy”⁴⁵. Uważamy także, iż występujący w art. B1 - B3 i B6 - B10 termin l u należy tłumaczyć jako „obywatel”, co ściślej określa kategorię osób, której przepis dotyczy⁴⁶. Z treści art. B6 można wywnioskować, że zajmuje się on takim oto stanem faktycznym. Osadnik wojskowy pojął za żonę dziewczynę, która przebywa jeszcze w domu swoich rodziców i nie nawiązał jeszcze z nią współżycia płciowego. Podczas nieobecności małżonka związanej ze służbą (np. wyprawa wojenna, dostanie się do niewoli) jakiś obywatel siłą pozbawił jego żonę dziewotwa. Za taki czyn art. B6 przewiduje, podobnie jak art. 26 Zbioru praw z Esznunny, § 130 Kodeksu Hammurabiego i Deut. 22, 23 - 27, karę śmierci dla gwałciiciela.

W art. B7=C1, będącym prawdopodobnie prototypem § 133 Kodeksu Hammurabiego uregulowany jest stan faktyczny być może również w pewien sposób związany z pełnieniem służby przez osadnika wojskowego. Żona osadnika wojskowego, która, w czasie jego nieobecności ze względu na pełnienie służby, z własnej woli „poszła” za innym obywatelem i „spala na jego łonie”⁴⁷, karana była śmiercią, jej partner zaś nie ponosił kary. Powstaje kwestia, dlaczego karano tylko cudzołożnicę? Można tu tylko przypuszczać, że albo uważano, iż mężczyzna nawiązujący współżycie płciowe z kobietą zamężną w okresie jej długotrwałej rozłąki z mężem

⁴² Zob. C. Kunderewicz, *Najstarsze prawa świata*, s. 13, uw. 26.

⁴³ R. Yaron, o.c., s. 141 - 142 i uw. 39, w której akceptuje on opinie Finkelsteina i Szlechtera.

⁴⁴ Ibidem, s. 96, uw. 38.

⁴⁵ Ibidem, s. 13.

⁴⁶ Co do tej kwestii por. G. R. Driver i J. C. Miles, o.c., s. 409 - 411; Sick, o.c., s. 24 - 25, uw. 119.

⁴⁷ Zob. C. Kunderewicz, o.c., s. 13.

nie może być uważany za cudzołożnika⁴⁸, albo też, że chodzi tu o wypadek uwiedzenia mężczyzny przez kobietę zamężną⁴⁹.

W części normatywnej tabliczki Si 277 zachował się w doskonałym stanie tekst art. B8, który dotychczas zastępowała hipotetyczna rekonstrukcja przepisu C2. Zachowany tekst art. B8 znacznie od niej odbiega. Dotyczy on zgwałcenia niewolnicy będącej dziewczicą i przewiduje dla gwałciciela karę 5 sykli srebra. Oczywiście chodzi tu, podobnie jak w art. 31 Zbioru praw z Esznunny, o zgwałcenie cudzej niewolnicy, a 5 sykli srebra (w zbiorze esznuńskim — 1/3 miny) przypadało panu niewolnicy siłą pozabawionej dziewictwa⁵⁰.

Art. B9 zawiera pełny tekst znanego dotychczas w fragmentarycznej postaci przepisu C3. Okazało się, że brakujące w nim słowo, to określenie: „prawna”. Podobnie jak w §139 Kodeksu Hammurabiego, w wypadku rozvodu z prawną małżonką z inicjatywy męża, dla kobiety przewidziana jest w art. B9 odprawa rozwodowa w wysokości 1 miny srebra. W przeciwieństwie do §§ 140, 142 i 143 Kodeksu Hammurabiego, a podobnie jak § 6 tabl. 7 traktatu „*ana ittišu*”, art. B9 nie bierze pod uwagę kwestii posagu, daru ślubnego, przynależności społecznej męża ani też jego winy. Warto wspomnieć, że § 6 tabl. 7 traktatu „*ana ittišu*” przewiduje odprawę w wysokości 1/2 miny srebra⁵¹.

Z art. B10 zachował się tylko początek: „Jeśli jakiś człowiek [= obywatel] poślubia wdowę...” Jest to niewątpliwie początek przepisu następującego po przepisie C3 i regulującego także kwestię rozvodu. Przepis C4, zachowany w dobrym stanie, brzmi: „Jeśli to (była) wdowa, (z którą) rozwodzi się, zapłaci 1/2 miny srebra”. F. Yildiz, na podstawie porównania tekstów na tabliczkach B i C sądzi, że w tabliczce B popełniony został błąd polegający na tym, że zamiast wyrażenia i n - t a g , zostało użyte wyrażenie i n - t u k oraz że po sprostowaniu tego błędu należy tłumaczyć początek przepisu tak: „Jeśli jakiś człowiek rozwodzi się z wdową”⁵². Jednak nie można wykluczyć możliwości, że w tabliczce C przepis ten występuje w postaci skróconej, w tabliczce B zaś występował w postaci pełnej: „Jeśli jakiś obywatel poślubia wdowę [i potem z nią rozwodzi się, zapłaci 1/2 miny srebra]”. W Kodeksie Ur-Nammu wysokość odprawy rozwodowej nie była więc uzależniona, jak w Kodeksie Hammurabiego, od przynależności społecznej męża, lecz od tego, czy żona była uprzednio wdową⁵³.

Na fragmencie B10 kończy się tekst zachowany na tabliczce B (Si 277).

⁴⁸ G. R. Driver i J. C. Miles, o.c., s. 286; C. Kunderewicz, o.c., s. 13.

⁴⁹ R. Yaron, o.c., s. 142.

⁵⁰ Zob. C. Kunderewicz, o.c., s. 8, 58 - 59, 67.

⁵¹ Ibidem, s. 8, 14 i uw. 32, 48 - 49.

⁵² Ibidem, s. 93 - 97.

⁵³ Ibidem, s. 14.

Z dużym prawdopodobieństwem można przyjąć, że po art. B10 następował przepis znany nam jako C5: „Jeśli jakiś obywatel bez spisania umowy [małżeńskiej] leżał na łonie wdowy, nie musi płacić żadnego srebra”. Zatem odprawa dla byłej wdowy musiała być wypłacona tylko, jeśli ta ostatnia była prawną małżonką, tj. jeśli została spisana umowa małżeńska⁵⁴.

IV. Wnioski końcowe

Odkrycie tabliczki Si 277 pozwoliło uczynić krok naprzód na drodze do poznania Kodeksu Ur-Nammu. Jeśli chodzi o prolog kodeksu znana jest teraz znacznie lepiej jego część końcowa i można stwierdzić, że została napisana w pierwszej osobie. Jednakże nadal brakuje początków prologu, niektóre zaś z zachowanych jego fragmentów są niejasne i nie może być rozstrzygnięta zasadnicza kwestia, w jakiej osobie została napisana początkowa jego część.

Powiększył się także zasób wiadomości o części normatywnej kodeksu. Z dużym prawdopodobieństwem można przyjąć, że znamy teraz 11 kolejnych artykułów, które znajdowały się na jej początku. Spośród dotychczas nie znanych sześciu przepisów art. B1 i 2 świadczą, że za panowania Ur-Nammu morderstwo i rozbój karane były śmiercią, podobnie jak zgwałcenie żony osadnika wojskowego będącej jeszcze dziewczicą (art. B6). Warto zaznaczyć, że karę śmierci za zabójstwo i zgwałcenie cudzej żony będącej jeszcze dziewczicą przewiduje także Zbiór praw z Esznunny (art. 24 i 26), za morderstwo zaś (wynika to z § 1), rabunek (§ 22) i zgwałcenie cudzej żony będącej jeszcze dziewczicą (§130) — Kodeks Hammurabiego. Za niesłuszne pozbawienie obywatela jego wolności art. B3, którego odległym odpowiednikiem jest § 114 Kodeksu Hammurabiego, przewiduje karę pieniężną. Art. B4 i 5, dotyczące małżeństw niewolników, wyraźnie mają na celu zabezpieczenie interesów ich właścicieli, przy czym również odległym odpowiednikiem art. B5 są § 175 i § 176 Kodeksu Hammurabiego, zawierając bardziej humanitarne uregulowanie sytuacji prawnej dzieci zrodzonych w małżeństwie niewolnika pałacu lub niewolnika muszkena z kobietą wolną.

Tabliczka Si 277 stanowi więc potwierdzenie opinii, że Kodeks Ur-Nammu jest jednym z ogniw w łańcuchu ewolucji praw klinowych i cennym źródłem wiadomości o stosunkach społecznych, politycznych i gospodarczych w Mezopotamii za czasów III dynastii z Ur, tj. w okresie ostatniego renesansu sumeryjskiego⁵⁵. Ale szczegółowa ocena znaczenia tego

⁵⁴ Ibidem, s. 8, 14; R. Yaron, o.c., s. 133.

⁵⁵ Ibidem, s. 17-18 oraz E. Szlechter, o.c., SDHI 47, 1982, s. 587-588 oraz 50, 1984, s. 563-564.

kodeksu stanie się możliwa dopiero wtedy, gdy uda się odkryć inne bardziej kompletne jego odpisy, które pozwolą na dokonanie pełnej i wystarczająco pewnej rekonstrukcji jego tekstu.

B. Fragment 116 Haddad: Nowy fragment Zbioru praw z Esznunny

W roku 1982 Farouk N. H. Al-Rawi opublikował fotografię, kopię rysunkową, transliterację i angielski przekład akkadyjskiego tekstu znajdującego się na odłamku tabliczki znalezionej w trakcie prac wykopaliskowych w miejscowości Haddad w Iraku⁵⁶. Fragment 116 Haddad, o wymiarach $5,2 \times 5,2 \times 2,7$ cm zawiera na stronie przedniej 11 wierszy obejmujących 5 przepisów. Jest to dolna część większej tabliczki (prawdopodobnie o wymiarach $10,5 \times 5,2 \times 2,7$ cm), na której znajdowały się zapewne tylko przepisy dotyczące bójk i uszkodzenia ciała⁵⁷. W każdym bądź razie pisarz, który sporządził tekst, umieścił pod ostatnim wierszem długi klin oznaczający koniec tekstu i zostawił odwrotną stronę tabliczki pustą. Jeśli chodzi o datowanie fragmentu, to w tej samej warstwie wykopaliskowej co fragment 116 Haddad znaleziono tabliczkę Haddad 64, zawierającą formułę: „Rok, kiedy Dadusza, król, wstąpił na tron swego ojca”.

Pierwszy i drugi wiersz omawianego fragmentu jest końcową częścią art. 44 Zbioru praw z Esznunny⁵⁸, trzeci zaś i czwarty obejmują art. 45 tego zbioru. Wiersze piąty i szósty pozwalają na skorygowanie i pełniejszą rekonstrukcję dotychczasowej lekcji art. 46 zbioru, a wiersz siódmy i ósmy — art. 47 zbioru. Wiersze dziewiąty, dziesiąty i jedenasty są nie znanym dotychczas przepisem tego zbioru, regulującym odpowiedzialność za zabójstwo podczas bójki.

Zatem fragment 116 Haddad pozwala następująco zrekonstruować art. 46 zbioru: „Jeśli obywatel uderza innego obywatela i łamie mu obojczyk, zapłaci 1/3 miny srebra”.

art. 47 zaś: „Jeśli obywatel podczas bójki rani innego obywatela, zapłaci 10 sykli srebra”.

Nie znany dotychczas przepis brzmi: „Jeśli obywatel spowodował śmierć syna innego obywatela podczas kłótni, zapłaci 2/3 miny srebra”. Przepis ten należy wprowadzić do dotychczas znanego tekstu Zbioru praw z Esznunny jako art. 47^a, co komplikuje dotychczas przyjętą numerację przepisów. Jest to jeszcze jeden przykład zawodności numerowania norm praw klinowych w tekstach zbiorów znanych nam tylko w postaci fragmentów.

⁵⁶ Sumer 38, 1982, s. 117 - 120.

⁵⁷ Ibidem, s. 118.

⁵⁸ Ibidem, s. 118 - 119. Zob. C. Kunderewicz, o.c., s. 60. Por. § 207 K.H.

CEZARY KUNDEREWICZ (Łódź)

LES FRAGMENTS NOUVEAUX DES RECUEILS DES DROITS CUNÉIFORMES

Résumé

L'article concerne deux découvertes récentes importantes dans le domaine des sources des droits cunéiformes: la tablette Si 277 et la tablette Haddad 116.

On commence par la traduction en polonais du texte de la tablette Si 277, publié en 1981 par F. Yildiz, comportant la partie finale du prologue et neuf dispositions successives, dont six jusqu'alors inconnues, ainsi qu'un fragment de la dixième disposition du code Ur-Nammu. L'auteur analyse les fragments du prologue du code; il exprime l'opinion qu'avant la découverte éventuelle d'un texte mieux conservé il faut renoncer à des reconstructions hypothétiques risqués des débuts du prologue, et qu'il n'existe pas une raison suffisante pour pouvoir dire, comme le fait S. N. Kramer, que c'est Šulgi, fils d'Ur-Nammu, et non celui-ci, qui doit être considéré comme auteur du code. Puis l'auteur propose son mode de coordonner les numérations divergeantes des dispositions conservées du code pour passer à son commentaire de la traduction de F. Yildiz, en suggérant certains changements de déchiffrement ou d'interprétation. Les réflexions sur la tablette Si 277 terminent par la conclusion que, bien que cette découverte permette de faire un pas en avant vers la connaissance du code Ur-Nammu, son appréciation détaillée ne sera possible qu'après une découverte éventuelle d'autres copies, plus complètes, permettant de reconstruire le texte de façon complète et suffisamment certaine.

La deuxième partie de l'article est consacrée à une brève caractéristique de la tablette Haddad 116, publiée en 1982 par F.N.H.Al-Rawi. Elle contient le texte des articles 44, 45, 46 et 47 du Recueil des lois d'Esunna ainsi qu'une disposition, jusqu'alors inconnue, concernant la responsabilité d'avoir tué au cours d'une rixe un fils du citoyen; cette disposition doit être insérée dans le texte du recueil comme son article 47^a. Le texte de la tablette Haddad 116 permet aussi de corriger et de mieux reconstruire le déchiffrement antérieur de l'article 46 et 47. Le texte polonais des articles en question se trouve à la fin de l'étude.